

Nemecké nárečia na Zakarpatsku: stav a perspektívy

Nemci na Ukrajine kompaktné žijú len na území Zakarpatska, ktoré počas historického rozvoja patrilo k rôznym štátnym útvarom spomenutým v predchádzajúcich častiach. Podľa sčítania ľudu v roku 2001 na území Zakarpatska žije 3 582 osôb nemeckej národnosti, čo predstavuje 0,3 % z celkového počtu obyvateľov⁸². Najviac Nemcov je v Mukačeve (1 592 osôb) a Mukačevskom okrese (846 osôb)⁸³.

Dejiny, bývanie, obyčaje a jazykové osobitosti Nemcov na Zakarpatsku skúmajú a skúmajú pracovníci Katedry nemeckej filológie Užhorodskej univerzity (S. Štefurovskij, L. Vladymyr, J. Šraml, H. Melika, E. Starodymova, I. Čolos, L. Šmidzen, N. Holovčaková, O. Hvozďaková) v rámci vedeckej témy katedry a taktiež známi odborníci, profesori J. Dzendzelivskij, O. Rot, P. Lyzanec, V. Pavlenko a i.

Vedecký výskum stavu nemeckých nárečí na Zakarpatsku⁸⁴ nám dovoľuje pomenovať situáciu a zistiť perspektívy ich ďalšieho vývoja. Faktickým materiálom sú zvukové nahrávky (28 hodín súvislého textu) dialogickej reči s Nemcami, ktorí najkompaktnejšie žijú v okolí Mukačeva (mesto Mukačevo, obce Pavšino, Nové Selo, Verchný Koropec, Palanok), ako aj materiály zozbierané dotazníkovým prieskumom. Celkovo bolo opýtaných 73 respondentov nasledujúcich vekových kategórií (sem patrili aj študenti nemeckého oddelenia Fakulty cudzích filológií Užhorodskej národnej univerzity):

1. pokolenie – tí, ktorí sa narodili do roku 1932,
2. pokolenie – rok narodenia 1932 – 1960,
3. pokolenie – rok narodenia 1960–1990,
4. pokolenie – tí, ktorí sa narodili po roku 1990.

V súčasnosti sa nemecké nárečie (švábsky dialekt) používa len vo vidieckych sídlach (prevažne v okolí Mukačeva). Respondenti prvej vekovej kategórie vysoko hodnotia svoju jazykovú kompetenciu z nemeckého nárečia a úroveň ovládania štandardného nemeckého jazyka vnímajú ako dobrú alebo dostatočnú. Väčšina z nich na otázku *Aký jazyk ovládate najlepšie?* dala pozitívnu odpoveď k nemeckému nárečiu. Horšie títo respondenti ovládajú maďarčinu. Spisovný ukrajinský jazyk

⁸² *Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року* / За ред. О. Г. Осауленка. Київ: 2003, s. 5.

⁸³ Tamže, s. 24 – 61.

⁸⁴ Гвоздяк, О.: Багатомовність та мовленнєва активність німців Закарпаття / О. Гвоздяк // *Мова і культура*. (Науковий щорічний журнал). Вип. УІ., Т. 5., Ч. 2. Національні мови в їхній специфіці та взаємодії. Київ: 2003, s. 64–73; Hvozdyak, O.: *Ukraine. Handbuch der deutschen Sprachminderheiten in Mittel- und Osteuropa* [Hrsg. Ludwig M. Eichinger, A. Plewnia, C.M. Riehl]. Gunter Narr Verlag, Tübingen 2008, s. 83 – 144; Hvozdyak, O.: *Der hochdeutsche Sprachgebrauch bei der deutschen Bevölkerung von Mukačevo (Transkarpatien/Ukraine)*. In: Melika, G.: *Gesprochene und geschriebene deutsche Stadtsprachen in Südosteuropa und ihr Einfluss auf die regionalen deutschen Dialekte*. Schriften zur diachronen Sprachwissenschaft 11. [Hrsg. Gerner S., Glauning M.]. Viedeň: 2002, s. 211 – 222.

neovládajú vôbec a v bežnom živote používajú len ukrajinské nárečie (rusínske). Je to zapríčinené tým, že územie Zakarpatska historicky patrilo k rôznym štátnym útvarom, čo tiež malo vplyv na jazykovú kompetenciu tejto vekovej kategórie.

Veľa respondentov ukončilo len základnú školu, kde sa svojho času učili nemčinu a maďarčinu, preto vedia písať po nemecky a maďarsky. Tí, ktorí chodili do školy v Československej republike, vedia čítať a písať po česky, hoci, ako sami tvrdia, veľa z tohto jazyka už zabudli.

Poznamenávame, že používatelia jazyka prvej vekovej kategórie rozprávajú so svojimi vnukmi prevažne literárnym nemeckým jazykom, hoci mladé pokolenie rozumie aj nárečiu. Niektorí z opýtaných tvrdili, že s vnukmi hovoria nárečím, aby ich potomkovia nezabudli jazyk svojich predkov.

Respondenti druhej vekovej kategórie hodnotia úroveň svojej jazykovej kompetencie z nemeckého jazyka (nárečia) rôzne – od „dobré“ po „nedostatočne“. Niektorí z nich tvrdia, že ovládajú maďarčinu/ruštinu lepšie než nemecké nárečie, hoci to používajú častejšie v rozhovore s rodičmi. Maďarský a ruský jazyk vedia zo školy.

V zmiešaných nemeckých rodinách rozprávajú po nemecky, maďarsky alebo ukrajinským nárečím. Spravidla dominuje rodná reč matky.

Sebahodnotenie jazykovej kompetencie respondentov závisí od ich vzdelania. Čím je vyššia úroveň vzdelania informátorov, tým kritickejšia je ich pozícia k jazykovej kompetencii z nemčiny (nárečia). Osobitne sa to prejavuje u profesionálnych nositeľov, ktorí získali odbornosť nemeckého filológa.

Jazyková kompetencia nositeľov tretej a štvrtej vekovej kategórie je hodnotená rôzne. Hovoria, že najlepšie ovládajú ukrajinský alebo ruský (niekedy maďarský) jazyk. Respondenti, ktorí ukončili nemecké oddelenie na vysokej škole, dobre ovládajú ústny a písomný nemecký jazyk. Väčšina opýtaných z tretej a štvrtej vekovej skupiny konštatovala, že ovláda nemecký jazyk („švábsky dialekt“) zle alebo vôbec ho neovláda. Len jeden z opýtaných potvrdil, že dobre ovláda nemecké nárečie (dobré hovorí „po švábsky“, pretože obaja rodičia majú nemecký pôvod a v rodine používali toto nárečie).

V posledných rokoch v prostredí Nemcov záujem o rodný jazyk značne vzrástol. Je to spojené s tým, že mladí ľudia snívajú o vysoko platenej práci na Ukrajine alebo o vycestovaní do Nemecka.

Podľa výsledkov prieskumu všetci respondenti prvej vekovej kategórie rozprávali s rodičmi len po nemecky („po švábsky“). V každodennom živote medzi sebou komunikujú prevažne po švábsky, ale v dialógoch prechádzajú spravidla na maďarský jazyk alebo ukrajinské nárečie (nastáva prepnutie kódu). S deťmi hovoria prevažne nemeckým nárečím.

Zaznamenali sme, že respondenti z prvej vekovej kategórie hovoria s vnukmi tiež po švábsky (alebo paralelne nemeckým a maďarským jazykom, nemeckým a ukrajinským nárečím). Vnuci (veková kategória III a IV) následne odpovedajú nemeckým alebo ukrajinským nárečím, niekedy v maďarčine. Stáva sa, že starší

ľudia rozprávajú nemeckým nárečím a ich vnuci odpovedajú po ukrajinsky alebo po maďarsky.

Deti zo zmiešaných rodín respondentov druhej vekovej kategórie spravidla nehovoria po švábsky, hoci vedia. Vnuci rozprávajú s dedkom a babkou po maďarsky alebo ukrajinským nárečím. Závisí to od toho, v akej rodine boli vychovávaní a aký jazyk tam dominoval. Dvojazyčná výchova detí v pravých nemeckých rodinách bola taktiež spôsobená obavami z represíí (I. veková kategória to pozná z vlastnej skúsenosti), ako aj životnými podmienkami rodičov. V neposlednom rade to závisí od toho, akú školu deti navštevovali alebo navštevujú.

Po vyhlásení nezávislosti Ukrajiny (1991) možno pozorovať obrozenie menecského jazyka (v danom prípade nárečia). V nemeckých rodinách vidieť, ako starí rodičia hovoria so svojimi vnukmi po nemecky a tí im následne v tom istom jazyku (nárečí) odpovedajú.

V niektorých zmiešaných nemecko-maďarských rodinách deti rozprávajú s mamou Nemkou po nemecky, s otcom Maďarom po maďarsky alebo naopak, hoci pritom u nich prevažuje maďarčina.

V zmiešaných ukrajinsko-nemeckých rodinách spravidla prevažuje ukrajinské nárečie, hoci člen rodiny nemeckej národnosti bez problémov prechádza z jedného jazyka na druhý.

S priateľmi a blízkymi známymi zakarpatskí Nemci hovoria tým jazykom, ktorý ovláda ich spolu hovoriaci.

V závislosti od vekovej kategórie je rôzne používanie menčiny medzi súrodencami. Predovšetkým to vyplýva z toho, v akej krajine žijú (v Nemecku, na Ukrajine, v Maďarsku či na Slovensku). Respondenti prvej vekovej kategórie tvrdia, že hovoria (hovorili) so svojimi súrodencami po nemecky („po švábsky“) alebo zmiešane (po nemecky a maďarsky, zriedka ukrajinským nárečím alebo po rusky). So súrodencami žijúcimi v Nemecku si píšú spravidla po nemecky. Pri návšteve používajú výlučne nemecký jazyk (nárečie). Veľa opýtaných má blízkych príbuzných v Maďarsku. Pri stretnutí s nimi komunikujú v nemčine alebo maďarčine.

U starších ľudí prevažuje rečová forma, ktorú charakterizuje výrazný a častný prechod z nemčiny do maďarčiny alebo z nemčiny na ukrajinské nárečie (prepnutie jazykového kódu). Mladšie pokolenie používa ukrajinský, maďarský, pomenej ruský jazyk. Ten istý jav pozorujeme v komunikácii medzi bratancami a sesternicami.

Mnoho zakarpatských Nemcov v ostatných rokoch vycestovalo do Nemecka (nepatrný počet do Rakúska). Preto ich komunikácia s príbuznými, ktorí zostali na Zakarpatsku, prebieha prevažne v nemčine (pokolenie I, II, zriedka III).

S priateľmi a susedmi predstavitelia prvej vekovej kategórie rozprávajú po švábsky; respondenti druhej vekovej kategórie komunikujú po nemecky (švábsky), maďarsky alebo v ukrajinskom nárečí, zriedka po rusky. Vekové kategórie III a IV si za spôsob komunikácie vyberajú prevažne ruštinu, ukrajinčinu, zriedka nemčinu.

V kostole alebo centre *Obrozenie* či počas skúšky zboru sa reč vedie len v nemeckom nárečí (všetky pokolenia).

Komunikačným jazykom v nemeckých rodinách je v súčasných podmienkach nemecké nárečie („švábske“), hoci v posledných rokoch je rozšírené aj ukrajinské nárečie.

So známymi a blízkymi priateľmi zakarpatskí Nemci hovoria tým jazykom, ktorým rozpráva ich spolubesedník.

Vnuci (pokolenie III a IV) ovládajú nemecké nárečie prevažne pasívne. Závisí to od toho, v akej rodine (nemeckej alebo zmiešanej) sa narodili a vyrastali.

Staršie pokolenie (I a II) vie tiež písať po nemecky.

Podľa názoru jedného z respondentov, dnešní Nemci na Zakarpatsku majú problémy s nemeckým jazykom (nárečím), pretože jeho komunikačná aktivita sa znižuje.

O čosi ináč možno charakterizovať komunikačnú situáciu v prostredí ľudí, s ktorými kontaktné väzby sú menej aktívne alebo sporadické: medzi kolegami, susedmi, priateľmi, s ktorými sa nestretávajú každý deň. Rozhovor prebieha v závislosti od situácie: po nemecky alebo maďarsky (pokolenie I), nemeckým, maďarským, ukrajinským nárečím alebo ruským jazykom, niekedy ukrajinským nárečím (pokolenie II a III), ukrajinským, pomenej ruským jazykom alebo nárečím (pokolenie IV). Výber jazyka závisí od témy rozhovoru.

Napríklad v obchode sa rozprávajú tým jazykom, akým hovorí predavač. Pozornosť priťahuje to, že respondenti I., II. a dokonca aj III. vekovej kategórie veľmi ľahko prechádzajú z jedného jazyka na druhý. Medzi sebou sa rozprávajú prevažne nárečím.

Ako bolo uvedené vyššie, blízki príbuzní mnohých respondentov vycestovali do Nemecka, čo značne obmedzilo ich vzájomné komunikačné možnosti. Telefonické rozhovory ako spôsob jazykovej komunikácie prebiehajú po nemecky. Časový a priestorový odstup, ako aj geosociálny faktor zapríčiňuje zníženie komunikačnej aktivity v nemeckom jazyku.

Starší ľudia tvrdia, že myslia a počítajú po nemecky.

Respondenti prvej vekovej kategórie uvádzajú, že nežné, hrubé a iné emocionálne zafarbené slová taktiež vyslovujú len po nemecky (nárečím) alebo po maďarsky. Aj domáce zvieratá nazývajú po nemecky. Používatelia jazyka z druhej a tretej vekovej kategórie pri tom používajú maďarčinu, ruštinu alebo ukrajinské nárečie.

Všetci respondenti z prvej vekovej kategórie uvádzajú, že čítajú nemecké noviny a časopisy, Bibliu, niekedy aj nemecké knihy. U respondentov iných vekových kategórií sa to obmedzuje len na tie knihy, ktoré museli čítať počas štúdia alebo profesionálnej činnosti (učitelia nemeckého jazyka alebo tí, ktorí navštevujú kurz nemčiny). Takmer všetci respondenti z prvej vekovej kategórie sa vyjadrili, že listy príbuzným do Nemecka píše po nemecky. Spomedzi iných informátorov tak robia iba tí, ktorí profesionálne používajú daný jazyk. Mladšie pokolenie, ktoré sa v škole alebo na univerzite neučilo nemčinu ako študijný predmet, má dosť nízku úroveň písomného jazyka. Tí, ktorí ukončili nemecké oddelenie na univerzite, píše po nemecky dobre.

Profesionálni používatelia jazyka, predovšetkým učitelia nemeckého jazyka a študenti nemeckého oddelenia používajú nemčinu vo vyučovacom procese. S nemeckojazyčnými osobami zo zahraničia rozprávajú len po nemecky. S príbuznými a priateľmi z Nemecka, deti ktorých sa už narodili v Nemecku a nepoznajú iný jazyk (ukrajinský, maďarský a pod.), komunikácia prebieha taktiež v nemčine, hoci respondentom III. a IV. kategórie to ide ťažko.

Od vyhlásenia nezávislosti Ukrajiny možno pozorovať rast jazykovej kompetencie Nemcov na Zakarpatsku. Veľkú úlohu pri tom zohráva cirkev a novozaložené nemecké centrá stretávania sa.

Všetci používatelia majú pozitívny názor na nevyhnutnosť ovládania nemeckého jazyka (nárečia). Pre väčšinu respondentov z I., II. a III. vekovej kategórie je nemčina rodným jazykom, hoci poniektorí ju ovládajú, podľa ich vyjadrenia, „nie perfektne“.

Pre väčšinu respondentov kontaktným jazykom doma je nemecké nárečie („švábske“), aj keď sa rozprávajú aj inými jazykmi, najmä po maďarsky.

V niektorých zmiešaných rodinách je kontaktným jazykom maďarčina alebo ukrajinské nárečie.

Jedným zo spôsobov zachovania národnostného jazyka je ľudová tvorba, najmä piesne, ktoré nemeckojazyčné obyvateľstvo pozná a rado spieva v cirkevnom zbore. Starší ľudia robia všetko pre to, aby si zachovali a obrodili nemecké piesne, ľudovú kultúru zakarpatských Nemcov. Ľutujú, že deti nepoznajú ľudový folklór a pre zaneprázdnenosť nespievajú v zbore.

V mnohých nemeckých rodinách je často komunikačným jazykom maďarčina. Rozhovory po maďarsky prebiehajú prevažne medzi staršími ľuďmi a deti aktívnejšie používajú ukrajinský jazyk (nárečie), hoci väčšina z nich takisto dobre ovláda tak maďarčinu, ako aj „švábsčinu“.

Na otázku *Ktorá krajina je vašou domovinou?* väčšina opýtaných po krátkom uvažovaní odpovedala: *Naša domovina je tu. Tu sme sa narodili. Tu žili (žijú) naši rodičia.*

Pre väčšinu používateľov jazyka z I., II. a III. vekovej kategórie je rodný nemecký jazyk („švábsky“). Hovoria ním, ako sami tvrdia, dokonale.

Motivácia určenia nemeckého jazyka ako rodného je u jedných respondentov spojená s vierovyznaním, u iných s jazykom detstva.

Pre respondentov zo zmiešaných rodín je problémová aj otázka *Aký jazyk ovládáte najlepšie?*

Predstavitelia prvej vekovej kategórie ovládajú niekoľko hovorových jazykov. Podľa názoru obyvateľky Pavšina v Mukačevskom okrese Barbary Doriovej, môže hovoriť po nemecky, maďarsky, ukrajinsky (nárečím), trochu po česky.

Predstavitelia I. vekovej kategórie ovládajú písomný gótsky jazyk, pretože sa ho učili v škole. Na otázku *Viete písať po nemecky?* niektorí z nich odpovedali, že s chybami, ale vedia písať v gótskom, maďarskom a latinskom jazyku.

Príčinu nedostatočného ovládania nemeckého jazyka respondenti III. a IV. vekovej kategórie zdôvodňujú absenciou aktívneho jazykového prostredia, bežnej, kultúrnej a inej komunikácie.

Veľa respondentov z I. a II. vekovej kategórie tvrdí, že rovnako rozprávajú nemeckým nárečím, maďarským jazykom či ukrajinským nárečím.

Respondenti III. a IV. vekovej kategórie sa naučili „švábsky jazyk“ od starých rodičov, spisovný nemecký jazyk v škole alebo na univerzite. Ťažko môžu určiť, akým jazykom vedia lepšie rozprávať.

Dôležitú úlohu v podpore potrebnej úrovne vedomostí z nemeckého jazyka ľudí rôzneho veku zohráva periodická tlač, napríklad noviny *Zur Zeit*, ktoré sú distribuované v kostoloch podľa miesta trvalého bydliska.

Nesporná pri aktivizácii jazykovej komunikácie a patričnom fungovaní jazyka v prostredí jeho nositeľov je úloha zvukových médií. Veľký úspech majú nemeckojazyčné relácie zakarpatskej televízie *Willkommen* a *Mit eigenen Augen*, ako aj maďarské a ukrajinské programy. Staršie pokolenie rado pozerá maďarské relácie (noviny a kultúrne programy).

Na otázku *Ako hodnotíte situáciu s nemeckým jazykom? Zachová sa nemecké nárečie na Zakarpatsku?* respondenti, žiaľ, dávajú negatívnu odpoveď.

Význam cirkvi pre zachovanie nemeckých kolonistov ako etnickej skupiny bol vždy mimoriadne veľký. Účasť v cirkevnom živote zostávala vo väčšine prípadov jedinou možnosťou ctíť si a zachovávať staré nemecké obrady a obyčaje, chrániť tým nemeckú identitu. Nemecká modlitba, nemecká cirkevná pieseň a nemecká kázeň uchováva spomienky veriacich na ich starú vlasť a pre nemecké obyvateľstvo na Zakarpatsku bola často jedinou možnosťou počuť nemecký spisovný jazyk. Práve cirkev vo vedomí Nemcov zostala ako centrum kultúrneho a osvetového života.

Centrom obrodenia nemeckej kultúry a národnostnej identity sú aj materské a základné školy. V porovnaní s anglickým jazykom sa pozícia nemčiny na Zakarpatsku v ostatných rokoch zhoršila. Angličtina ako cudzí jazyk sa vyučuje v 475 školách oblasti, zatiaľ čo nemčina (prevažne ako druhý cudzí jazyk) v 347 školách.

Staršie pokolenie robí všetko pre to, aby obnovilo v kraji nemeckú kultúru, obyčaje, bývanie. Spisovný nemecký jazyk je medzi zakarpatskými Nemcami veľmi prestížny. Za svoj rodný jazyk ho považuje 1 810 osôb nemeckého pôvodu (podľa sčítania v roku 2001), čo je 50,5 % z celkového počtu Nemcov na Zakarpatsku. Pre 1 419 Nemcov (39,6 %) je rodným jazykom ukrajinjčina, pre ostatných spravidla maďarčina⁸⁵. Väčšina opýtaných predstaviteľov zmiešaných rodín považuje za svoj rodný jazyk jazyk matky, len v jednotlivých prípadoch jazyk otca. Tento fenomén je spojený s tým, že predovšetkým matka sa zaoberala výchovou detí a trávila s nimi väčšiu časť dňa, zatiaľ čo otec musel pracovať, aby zabezpečil rodinu. Dôležitú úlo-

⁸⁵ Національний ..., c. d., s. 24 – 61.

hu v zmiešaných rodinách zohráva aj hovorová reč starších príbuzných, ktorí sa tiež aktívne podieľajú na výchove vnukov. V súčasnosti prevažná väčšina opýtaných Nemcov v okolí Mukačeva (vekové kategórie I, II, zriedka III) v bežnom živote aktívne používa nemecké nárečie, čo prispieva k jeho zachovaniu. Zakarpatskí Nemci sú viacjazyční. S príchodom nezávislej Ukrajiny možno pozorovať pozitívnu tendenciu k aktivizácii používania nemeckých nárečí v nemeckojazyčných rodinách. Žiaľ, v ostatnom čase pozorujeme aj túžbu zakarpatských Nemcov (zvlášť mládeže) vycestovať do svojej pravlasti – Nemecka alebo Rakúska. Preto otázka viacjazyčnosti a jazykovej aktivity Nemcov na Zakarpatsku si vyžaduje ďalšie skúmanie. Zvláštnu pozornosť si zaslúžia fonetické, gramatické a lexikálne osobitosti ich jazyka.